

derselben Familie Saić mit abgebildeten Wappen etc. Sollten Sie, hochverehrte Gräfin eine authentische Copie dieses Wappens noch immer benötigen, so könnte ich Ihnen dasselbe leicht durch meinen Sohn Božidar, der in Samobor als Comitatsbeamte angestellt ist, versorgen.

Unter denen von Ihnen mir zugeschickten Schriften habe ich leider gar keine auf die Familie Adamović sich beziehende Documente gefunden. Die meisten betreffen die Familie Malakoczi, Gregorianecz... und andere; sie handeln zumeist über die Güter von Susędgrad, Medvegrad, Bistra, Stubica, Samobor u. s. w. Einige habe ich gut benutzen können bei meiner neuesten Schrift «Glasoviti Hrvati iz prošlih vjekovah», die die Matica Hrvatska dieses Jahr herausgab, aus welchen Buche ich einen Separatabdruck der Abhandlung über die Familie der Grafen Drašković hier beiliegend Ihnen zu verehren mir die Freiheit nehme.

Ausser demjenigen Documente, welches ich bereits früher gesendet, fand ich leider kein anderes, welches über die Abkunft der Adamović von der Familie Kastellanović oder Kastellanfy handeln würde.

Ich habe zwar unter meinen grossen Documenten-Sammlungen viele die sich auch auf die Kastellanović beziehen, kann mich aber nicht erinnern ob sich auf denselben auch Siegel und Wappenabdrücke befinden. Wenn ich im Herbst wieder nach Agram ziehe, werde ich mir die Mühe nehmen die betreffenden Documente der erwähnten

Familie genau durchzumustern und auch im Landesarchive nachzuforschen, obwohl die wichtigsten Familien-Urkunden (über 40.000) durch den jetzigen Banus dem Archive entrissen nach Ungarn gesendet und verschenkt wurden. Das Wappen könnte ich vielleicht auch in einer Wappensammlung finden. Ich besitze selbst eine in Agram, kann mich aber nicht erinnern, ob im derselben auch das Wappen der Kastellanfy sich vorfindet, welches auszuforschen ich bei meinem letzten nur eintätigen Aufenthalt leider vergass.

Sind Sie versichert, hochverehrte Gräfin, dass ich bei meiner historischen Forschungen so oft ich in den alten Papieren herumwühle stets auf Sie denke, denn in unserer Nation sind wohl eine äusserst seltene und rühmliche Erscheinung unter den Frauen, die sich für die vergangenen Geschicke ihres Volkes und ihrer Familien interessieren, da die Meisten selbst die gegenwärtigen Verhältnisse aus ihrer kühlen Apathie nicht auftrütteln können.

Die mögliche Durchsicht neuer Schriften, die Sie allenfalls besitzen, wird mich stets hoch erfreuen, so wie jene Zuschrift einer so geistigen und begeisterten Dame, als welche ich Sie aus Ihren Schriften erkannte und hochverehre.

Mit Hochachtung und Handkuss Ihr Ergebenster

Puhakovec, 7. August 1887.

Ivan v. Kukuljević.

PUBLIKACIJE.

Др. Богдан Филов: Старобългарското изкуство (Изданія на Народния Музей в София), София 1924, in-4, str. 128; 85 slika i 58 tabla (Cijena 400 leva).

Interes za staru bugarsku umjetnost počeo se razvijati i u samoj Bugarskoj tek prilično kasno. Sofijski Narodni muzej, osnovan 1892., ograničio se u prva dva decenija svog djelovanja na skupljanje antiknih spomenika. Tek 1909. počinje on da sistematski istražuje i skuplja djela stare bugarske umjetnosti. Naučno ih je prvi počeo istraživati ruski naučenjak Teodor Šmit, kasnije profesor povijesti umjetnosti na univerzitetu u Harkovu, ali se i on ograničio tek na prilično uske oblasti (naročito spomenike manastira Pogonovskog). Intenzivnije je to proučavanje nastavilo Bugarsko arheologijsko društvo (danas Arheologijski institut), koje je u svojim izdanjima publiciralo ovdje broj spomenika. Tek 1919. izdao je dr. Bogdan Filov, profesor sofijskog univerziteta,

prvi, bogato ilustrirani, prikaz cjelokupne stare bugarske umjetnosti. To je djelo izišlo uporedo u njemačkom, francuskom i engleskom izdanju (jedan skraćeni izvadak i u Alcanovoj zbirci »Art et Esthétique). Četvrto, a prvo bugarsko, izdanje toga djela, što ga ovdje prikazujemo, u mnogo je čemu popravljeno i dopunjeno na osnovu naučnih rezultata što autorovih što tuđjih. Sam je autor 1923. boravio u Rimu i snimio važne minijature u vatikanskom rukopisu bugarskog prijevoda kronike Manasove. Jednako je točnije ispitan živopis Kreminovskog i Pogonovskog manastira. Sasvim je nov četvrti odjeljak djela, u kojemu se govori o odnošaju bugarske umjetnosti prema vizantinskoj. Najposlije je ovom izdanju dodana opširna bibliografija. Samo se djelo dijeli na četiri odjeljka: 1. Prvo bugarsko carstvo; 2. Drugo bugarsko carstvo; 3. Epoha turskog gospodstva; 4. pomenuti već odjeljak o snošajima bugarske i vizantinske umjetnosti.

Razvoj bugarske umjetnosti uvelike je uvjetovan geografskim položajem same zemlje, koja je ležala upravo na razmedji Istoka i Zapada, u neposrednom susjedstvu najznatnijih središta antikle kulture a opet otvorena uticajima istočnim. Razumljivo je, dakle, da se na tom teritoriju susrećemo već veoma rano sa znatnim importom jonskog maloazijskog umjetnog obrta, pored kojega se javlja već i bogato razvijena lokalna umjetnost, koju F. naziva »naročito tračkom« a odvaja se u mnogo čemu od stila grčkog i podsjeća na južnoruske umjetničke spomenike skitske. Za rimskog gospodstva, u prvim vijekovima naše ere, javlja se i tu, prirodno, uticaj umjetnosti rimske, naročito u nadgrobni spomenicima. Od III. vijeka napred javlja se jedna umjetnost varvarska, kojoj osnovice ipak kazuju ponekad tradicije umjetnosti grčke. Širenjem kršćanstva otvorile su se umjetnosti i na tom teritoriju nove perspektive (arhitektura, živopis, nadgrobni spomenici). Od IV.—VIII. vijeka nastaje čitav niz crkava bazilikalnog tipa s nadasve bogatim arhitektonskim oblicima (Hisarska banja, Mesembrija, Bjelovo, Gradsko, Sv. Sofija u Sofiji, Čoban-Dere, Varna).

Iz doba prvog bugarskog carstva (osnovanog 679.) važan su spomenik ruševine dvoraca Pliska-Aboba (I. vijek, za koje F. tvrdi, da nemaju ništa zajedničko s umjetnošću vizantinskom. Ta činjenica pa sačuvane zanimljive monolitne kolumne sa zapisima, koji pominju careve Omortaga (814.—831.) i Malamira (831.—836.), uvjeravaju F.-a, »da su Bugari, pojavivši se na Balkanskom poluostrvu, imali već jednu značajnu materijalnu kulturu, koja se bitno odvajala od vizantinske i imala svoje vlastite tradicije i svoju vlastitu umjetnost«. F. ispituje dalje detaljno još i druge spomenike (Maderski reljef konjanika, za koji odlučno tvrdi, da u njemu nema ništa »tračko«, već da se na njem razabiraju uticaji persijsko-sasaridski). Čini se, da je F. sklon prihvatiti Thomsenovu hipotezu, smatrajući i poznate spomenike iz Nagy-Szent-Miklósa djelima stare bugarske umjetnosti. Iz vremena cara Simeona (888.—907.) sačuvali su se tek nekoliko fragmenti kapitela i frizova iz Simeonove prijestolnice u Preslavu, koju F. opisuje po djelu Ivana Ekzarha bugarskog U vrijeme vladavine cara Samuela (977.—1014.) »središte je bugarskog političkog života Makedonija«, pa se prema mišljenju F.-a u Makedoniji nalaze i najznatniji umjetnički spomenici toga doba (citadela u Ohridu, crkva sv. Ahila u Prespi i crkva Sv. Sofije u Ohridu), koje F. opširno prikazuje, analizirajući veoma savjesno fragmente mramornog ikonostasa i mramornih ploča (naročito njihove oramentalne motive) i ostatke sačuvatih fresaka. Naročito je kod

mramornih fragmenata zanimljivo to, što su ornamenti izvedeni u plosnatom reljefu a izdubena mjesta ispunjena nekom crnom masom (neka vrst »miella«), tako te je njihova površina savršeno glatka pa se bijeli ornament ističe sa crnog fonda. — Spomenici su to iz XIV. vijeka.

U vrijeme drugog bugarskog carstva, iza kako se Bugarska 1186. oslobodila vizantijskog gospodstva, doseže ona za vlade energičnog Ivana Asena II. (1218.—1241.) svoje najveće teritorijalno prostranstvo. Prijestolnica je u to doba bila Trnovo. U razvoju umjetnosti toga doba razabire se neko odstupanje od dojakošnjih tradicija. Na mjesto starije velike monumentalne umjetnosti stupa umjetnost dekorativna. Crkve nisu više bazilikalnog tipa već krsnokubetnog na kvadratnom osnovu. Orijentalni uticaj biva sve manji a vizantijski sve snažniji. Najznatniji su spomenici toga doba crkve sv. Dimitrija u Trnovu, sv. Ivana u Mesembriji, Sv. Ivana, Konstantina i Jelene te sv. Nauma u Ohridu, sve od reda spomenici XIII. i XIV. vijeka. Među živopisnim spomenicima najvažniji su freske u crkvi sela Bojane kraj Sofije iz g. 1259., koje prikazuju: likove sevastokratora Kalojana i žene na Desislave, cara Konstantina Asena i žene mu Irine pa maloga Krista u hramu raspravljajući sa zakonoslovcima. Sve su to po mišljenju F.-a, djela najljepša među tvorevinama sveukupne umjetnosti XIII. vijeka. Među ostalim živopisnim spomenicima XIII. i XIV. vijeka pominje F. freske u crkvama sv. Sofije i sv. Klimenta u Ohridu, sv. Nikole u Varošu kraj Prilipa i sv. Andrije u Skoplju. Ali su sve te freske još od veće česti prekrivene kasnijim turskim, naslagama kreča pa ih treba tek razotkriti i tačnije ispitati. Uza sve to i taj dosad poznati materijal dopušta zaključak, da su u Bugarskoj u XIII. i XIV. vijeku postojale znatnije živopisne škole, u kojih se djelima razabiraju razni uticaji. Pored toga bila je u tom periodu veoma razgranjena umjetnost minijaturna. Glavni su spomenici te umjetničke oblasti dva iluminirana rukopisa. — Prvi se čuva u vaticanskoj biblioteci a sadrži bugarski prijevod kronike Konstatina Manasa, izradjen za bugarskog cara Ivana Aleksandra (1356.—1362.) U rukopisu se pored te kronike nalazi još i priča o Trojanskom ratu i neki savremeni istorijski zapisi. Drugi je rukopis četveoroevangelje, što ga je za istog cara izradio monah Simeon, a čuva se danas u Britskom muzeju u Londonu. Prvi rukopis prikazuje na 69 minijatura prizore iz biblijske i opće istorije do XI. vijeka (kad je Manase pisao svoju kroniku). Naročito su brojno prikazani prizori iz bugarske povijesti. Ali ni ova dva rukopisa (kojih je 400 ilustracija vanredno važno za umjetnost bugarsku u

XIV. vijeku) nisu dodanas naučno ispitana. Umjetni je obrt tog perijoda služio u prvom redu potrebama crkvenim. Nažalost se iz najstarijeg doba nije dodanas sačuvao nijedan čitavi ikonostas, već tek pojedini fragmenti. Najznatniji su spomenici tog doba drvena vrata u crkvi sv. Nikole u Ohridu (XIII.—XIV. vijek) i manastiru Rilu. Važne su i ikone u riznici crkve sv. Klimenta u Ohridu (XI.—XIV. vijek).

Kad su Turci 1393. zauzeli Trnovo propala je i bugarska samostalnost za duge vijekove. Bugarska bi patrijaršija razjurenata a čitav teritorij potpao je pod jurisdikciju carigradskog patrijarata. Tudja je vlast sprečavala slobodni razvoj bugarskog naroda i pritjesnila njegovu duhovnu snagu. Najbolji i najsposobniji ljudi, koji bi bili mogli da budu vodje svoga naroda bili su ili ubijani ili zatočivani. Sve su te teške nedaće, prirodno, uticale i na razvoj umjetnosti. Mnogi su bugarski umjetnici emigrirali i to naročito u Rumuniju, gdje se u XVII. vijeku razvija jedan umjetnički stil, koji bi se, kako F. kaže, s pravom mogao nazvati »rumunsko-bugarskim«. Među arhitektoničkim spomenicima toga doba važniji su: crkve u Pogonovskom i Bačkovskom manastiru, živopisne freske u manastiru Pogonovskom (1500.), crkvi u Arbanasima (XVII. vijeku) pa niz ikona iz XVII. i XVIII. vijeka, koje se danas čuvaju u sofijskom narodnom muzeju. Naročito se lijepo, sve do u početak XIX. vijeka, razvijala umjetnost drvorezbarska.

U posljednjem, četvrtom, odjeljku ustaje F. protiv nekih i tuđih i bugarskih naučenjaka, koji tvrde, da samosvojne stare bugarske umjetnosti uopće nema, da sačuvati spomenici nisu ništa drugo nego podražavanje uzorima vizantinskim i da u njih nema nikakvih naročito nacionalnih značajki. Da pokaže, kako su te tvrdnje sasvim neosnovane, objašnjava F. snošaj medju umjetnošću starom bugarskom i vizantinskom. F. ističe (a to poslije radova Diehla i Strzygowskoga nije ništa novo), da vizantinska umjetnost ne proishodi, kako to mnogi krivo misle, iz jednog jedinog središta Vizanta (Carigrada) nego iz mnogih raznih izvora (sirskih i maloazijskih). Pri formaciji »vizantinske« umjetnosti ne sudjeluje narod kao takav već »vizantinska« država, umjetnost vizantinska nije prema tome nikako umjetnost nacionalna, već je produkt aktivnosti mnogih naroda jednake ili srodne kulture. Vizant (Carigrad) bio je pri formaciji te umjetnosti tek oficijelno središte. Tako je i prirodno, da su i Slaveni, blizu susjedi Vizanta, unosili u formaciju vizantinske umjetnosti mnogo koju svoju sopstvenu značajku. Ako se, dakle, kaže, da spomenici stare bugarske umjetnosti kazuju stilske značajke umjetnosti vi-

zantinske, nije time još rečeno, da oni nemaju mnogo koju naročito svoju crtu. Uza sav snažni uticaj umjetnosti vizantinske stari bugarski umjetnički spomenici sačuvali su još i mnogo koju crtu recipiranu iz umjetnosti orijentalne, pokazujući uza sve te uticaje još i svoju naročito bugarsku filzonomiju. Stoga krivo čini svaki onaj, koji bi htio da staru bugarsku umjetnost objašnjava kao neku provincijalnu emanaciju umjetničke aktivnosti Vizanta. Njezin bujni razvoj u doba bugarske političke samostalnosti, njezina žilava otporna snaga u vrijeme tuđinske najezde pokazuju jasno, da ona u evoluciji nije bila ovisna o Vizantu.

To su eto, ukratko, izvodi Filovljevi. Djelo je pisano velikim elanom, koji bez sumnje izvire iz patriotskog oduševljenja. Prirodno je, da autor tako često prelazi mimo mnogih i važnih pitanja uzimajući da su već konačno riješena u onom smislu, u kojemu bi to on želio, dok bismo mi očekivali tačnije i kritičnije objašnjavanje njihovo. Dakako, da se u djelu, koje obasiže tako golem materijal, nije moglo ulaziti u raščišćavanje detalja iako važnih, ali je ipak u mnogim slučajevima trebalo iznijeti i druga mišljenja, koja se često veoma znatno odvajaju od autorovog. Čini se, da se F. nije mnogo osvrtao na one zamjerke, koje su iznijeli neki stručnjaci ocjenjujući prvo izdanje njegovog djela. Prikazujući umjetnost t. zv. »prebugarske epohe«, F. se i u ovom četvrtom izdanju zadovoljava sumarnim zamjedbama ne mareći mnogo za najnovije naučne rezultate. Uostalom vrijede i za ovo izdanje one riječi, kojima je Strzygowski završio svoj prikaz prvog izdanja tog djela: Es berührt schmerzlich zu sehen, wie tief erregt die nationalen Geister des Balkan auch in der Wissenschaft wieder sind. Izrijekom valja istaknuti, da je ovo izdanje, štampano u sofijskoj dvorskoj štampariji, i s tipografske i s ilustrativne strane upravo uzorno opremljeno.

Dr. A. S.

*

Viktor Novak, Pitanje pripadnosti splitske nadbiskupije u vrijeme njezine organizacije, Split 1924, narodna tiskara str. 38. (Posebni otisak iz »Vjesnika za arheologiju i povijest dalmatinsku«, god. 1923).

Prof. Šišić je izneo tezu, da je splitska arhiepiskopija u vreme njezine organizacije bila podređena carigradskom patrijaratu.¹

¹ Šišić, Geschichte der Kroaten, Zagreb 1917, pg. 57;

Šišić, Pregled povijesti hrvatskoga naroda, Zagreb 1916. str. 33, II. izd. 1920. str. 68.

Pre ove Šišićeve teze vladalo je nepodeljeno mišljenje, da je prvi splitski biskup bio postavljen iz Rima i da je Rim imao svu jurisdikciju nad splitskom arhiepiskopijom.²

Viktor Novak hoće u svojoj studiji »Pitanje pripadnosti splitske nadbiskupije u vrijeme njezine organizacije« da dokaže, da je teza, koju je postavio Šišić neodrživa i da je splitska arhiepiskopija bila osnovana od Rima, dok je carijskom patrijaru bila podložna samo za vreme takozvane shizme, a ni pre ni posle 925. god.

Da to dokaže ističe pisac da se naredba vizantijskog cara Lava III. Izavrija iz 732. god., kojom je car izneo ispod papske vlasti i podredio najveći deo balkanskih biskupija carijskom patrijaru, nije protezala na Dalmaciju Salonitanu, dakle ni na Split. (pg. 5).

Pisac smatra Bulić-Bervaldijeve rezultate u pitanju vremena reorganizacije solinske biskupije definitivnim, pa na osnovu istih pretpostavlja da u vreme gornjeg naređenja cara Lava III. zapravo nije postojala u Dalmaciji »nikakova organizovana crkvena hierarhija, pa dosljedno tome niti splitska nadbiskupija«. (p. 8).

Viktor Novak da potkrepi svoju tezu da se naređenje cara Lava nije protezalo na Dalmaciju Salonitanu, navodi mišljenja raznih pisaca, kao Waltera Nordena (Das Papstum und Byzanz, str. 5), Stanoje Stanojevića (Borba za samostalnost katoličke crkve u Nemanjičkoj državi str. 8), Franje Račkoga (Nutarnje stanje Hrvatske prije XI. stolj. str. 73), Jirečeka (Die Romanen, str. 46 i Istorija Srba (u Radonićevom prevodu) str. 165) i Milana Šufflaya (Die Kirchenzustände im vortürkischen Albanien, str. 9). Ali najjači oslon svojoj tezi nalazi pisac u Tomi Arhidakonu. (Viktor Novak, Pitanje pripadnosti, p. 10,11).

Sem toga dovodi pisac i političke prilike onog vremena u pomoć svojoj tezi i zaključuje: »Godine 754. odnosno 774. odlučeno bi definitivno sudbinom Ravenne, koja dođe moćnom zaštitom i darom kraljeva Pipina i Karla Velikoga, u sklop nove papske države, i trajno bi izgubljena za Vizant, koji je u njoj vjekovima vladao sa svojim eksahorm. (pg. 12)«... »I upravo u

² Bulić-Bervaldi, Kronotaksa pg. 151.

Jireček, Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters pg. 45—46.

Jireček, Geschichte der Serben I. 171, 172.

St. Stanojević, Borba za samostalnost katoličke crkve u Nemanjičkoj državi, str. 14, 16—17.

papi Hadrijanu gledam ono lice, koje ne spominje Toma, arhidakon splitski. Papa Hadrijan bio je onaj bez sumnje i pontifex maximus, koji je Ivanu Ravenjaninu povjerio veliku i znatnu misiju u Dalmaciji, koja je zajedničkim radom, pape i Karla Velikoga, imala postati zajedničkom domenom ovih dviju sila. To je očevdno, pogotovo, kad se upozori na politiku Karla Velikoga«. (pg. 13).

Pisac navodi, u potkrepu svoje tvrdnje, da je Sv. Urso došao u Dalmaciju 779. god., a otišao iz nje 788. god. i kaže da je »taj fakat značajan, jer se po njemu vidi, kako je Karlo Veliki već prije osvojenja Istre, slao među Hrvate misijonare, koji su imali pripremiti povoljnije prilike za uspjeh njegovih nastojanja t. j. crkvenih i političkih«. ...»Nije zato nimalo čudno, ako se upozori, da je do akcije za reorganizaciju solinske hierarhije, koja napadno koincidira s općenitim pokrštenjem Hrvata, došlo baš zajedničkim intencijama i dogovorom između Karla Velikoga i rimskoga pape«. (pg. 14). »Karlo Veliki trebao je svog eksponenta u Dalmaciji, koji će pripraviti njegov dolazak, i njegovu vlast« (p. 15).

Iz pripovjedanja Porfirogenitova o krštenju Hrvata zaključuje Viktor Novak: »Dakle je srž pričanja Porfirogenitova u tome da je kršćanstvo u ove krajeve došlo iz Rima«. (p. 17). I najstarija hrišćanska arhitektura i ornamentika kod Hrvata dovode pisca do zaključka, »da je Rim bio onaj, koji je djelovao, da se uredio kršćanski život među Romanima i da je Rim bio onaj, koji je djelovao kod pokrštenja Hrvata«. (p. 18).

Pisanju Tome Arhidakona o dejstvovanju Jovana Ravenjanima u Dalmaciji i slovenskim krajevima daje pisac punu veru. (p. 19). Za Jovana Ravenjanina drži Viktor Novak da je on stvarno postojao i da je on utemeljitelj crkvene hierarhije u Splitu, a tu svoju tvrdnju bazira »na Tomu Arhidakonu i na jednodušno svjedočanstvo kataloga« (pg. 21).

Šišić je u »Geschichte der Kroaten« upozorio da u ispravi Trpimirovoj ima docnijih interpolacija, od kojih je bez sumnje i izreka »quae est metropolis usque ripam Danubii et pene per totum regnum Chroatorum«.¹ Viktor Novak dokazuje da to ne stoji i zaključuje, »da se u Trpimirovoj ispravi ne nalazi ništa interpolirano, jer se u njoj kazuje samo ono, što je pripadalo među prava splitske nadbiskupije od njezina početka, kao što nas o tom posve autentično izvještava i Toma, splitski arhidakon« (p. 26). »Zato se ne može niti smije bilo isto od te

¹ Šišić, Geschichte der Kroaten p. 79—80 m. 1.

isprave zabaciti ona ostaje u cijelosti dragocjenim izvorom za istorika naše nacionalne, kao što i crkvene istorije» (p. 27). Ta isprava, kaže pisac, dokazuje da splitska arhiepiskopija 852. god. nije potpadala pod cariogradskog patrijarha. »Ako se naima splitska nadbiskupija protezala gotovo preko čitavoga hrvatskoga kraljevstva i ako je imao splitski nadbiskup pravo pobirati desetinu na hrvatskom teritoriju, onda ona nije naprosto mogla potpadati pod cariogradskog patrijarha, jer joj inače ta prava ne bi nikako dozvolio nijedan franački vladar, koji je vršio nad tim krajevima vrhovnu vlast, a da nije istodobno imao nadbiskup splitski na tom teritoriju i dužnosti« (p. 29).

Viktor Novak kaže da isprava Trpimirova i Tomino pripovedanje o obnovi solinske arhiepiskopije svedoče da je bilo odnosa između Rima i Splita krajem VIII. stolecja (p. 31), a Šišić u »Geschichte der Kroaten« p. 57 n. 1: »Daher findet sich auch vor dem Jahre 819 nicht die Spur eines Verkehrs zwischen der römischen Kurie und den Bistümer der byzantinischen Städte Dalmatiens (Spljet, Zadar, Osor, Rab).«

Piscu daje potkrepe u njegovom mišljenju, i to, što je oko 839. godine knez Mislav darovao splitskoj crkvi posede, razna uživanja i čak i pojedine crkve, izvan granica vizantijske države. »A bili se moglo sve to događati da nije splitski nadbiskup imao dužnosti i van zidina grada Splita, koji je potpadao pod Vizant? A kad ih je imao, onda je logično, da je i bio i onome podređen koji je bio vrhovni gospodar nad tim crkvama na hrvatsko-franačkom terenu. To je bio samo i isključivo rimski papa«. (p. 31, 32).

Pisac kaže da su se dalmatinski episkopi prvi put priklonili cariogradskom patrijaru tek za prekida crkvenih odnosa sa Rimom od strane Fotija. (p. 32).

Za potkrepu ove tvrdnje služi piscu u prvom redu pismo pape Jovana VIII. od 1. juna 879. g. upravljeno zadarskom episkopu Vitalisu, osorskom Dominiku, ostalim dalmatinskim biskupima, Jovanu, arhipresviteru svete crkve solinske i svima sveštenicima i građanima Splita i Zadra, u kom papa nastoji da ih odvraća od Carigrada. U tom pismu seća ih papa dobrih odnosa njihovih predšasnika (precessores) prema papskoj stolici i obećaje da će ako se povrate Rimu dati palij arhiepiskopu koga izaberu, kako je to pre običavao (more pristino).

Krajem VIII. stolecja nastao je u Splitu najstariji dalmatinski rukopis Evangelium Spalatense, gde se je i

upotrebljavao (cfr. Viktor Novak, Evangelium Spalatense). To je znak već uređene hierarhije i — kako pisac tvrdi — u vezi sa uticajima, koji su dolazili iz Rima (p. 37).

Viktor Novak je ovom svojom odličnom raspravom izneo sve ono što može nauka da iznese u prilog tezi, da je splitska arhiepiskopija u vreme svoje organizacije bila u zavisnosti od rimskog pape, on je svojom argumentacijom i duhovitim opažanjem otvorio diskusiju po ovom pitanju, koje Bulić — Bervaldievom »Kronotaksom« nije bilo nipošto rešeno. *Grga Novak.*

Carl Patsch, Historische Wanderungen im Karst und an der Adria, I. Teil, Die Herzegowina einst und jetzt, Wien 1922, Verlag des Forschungsinstitute für Osten und Orient.

Osnivač bosansko-hercegovačkog instituta za ispitivanje Balkana i izdavač »Schriften zur Kunde der Balkanhalbinsel«, a sadašnji univerzitetski profesor u Beču Karl Patsch je najrevniji i najsvesniji ispitivač bosansko-hercegovačkih prilika u rimsko doba. Od njegovih brojnih radova, koji obrađuju ovu oblast spominjem naročito dva, koja su u prvom redu preteče njegovom najnovijem radu, a to su: »Bosnien u Herzegowina in römischer Zeit« i »Zur Geschichte und Topographie in Naron«. Prvi je od ovih radova publiciran u »Schriften zur Kunde der Balkanhalbinsel« sv. 15., a drugi je izašao u »Schriften der Balkan-Kommision. Antiqua Abt. V.« Kako je 1918. prestao da radi bosansko-hercegovački institut za ispitivanje Balkana, preuzeo je sada njegov posao »Forschungsinstitut für Osten und Orient«, koji pod uredništvom Karla Patscha nastavlja kao »Neue Folge« da izdaje »Schriften zur Kunde der Balkanhalbinsel«.

Kao prva sveska ove nove serije izašao je rad Karla Patscha »Historische Wanderungen im Karst und an der Adria, I. Teil, Die Herzegowina einst und jetzt«. Izdanje je opremljeno sa 85 slika u tekstu.

Iznevši poznata data o grčkoj navigaciji po Jadranu, pisac opisuje današnji pusti hercegovački kraj bez šuma i uspeva da nam prikaže, kako je došlo do toga da je nekadašnje hercegovačke šume nestalo. »Hercegovina bejaše, kao i Dalmacija — kaže Patsch — i toliko drugih zemalja uz Sredozemno more nekada mlada, sveža i cvatuća«. Ovu svoju tvrdnju dokazuje pisac na osnovu pisaca, dokumenata, usmenog predanja i spomenika (st. 9ss) »Veliko jezero, puno zaliva sa plodnim ostrvom bejaše na mestu sada nezdrave močvare Hu-

tovog blata, jugoistočno od Čapljine. Neretva je tekla u sigurnom koritu i kroz jazero«. (st. 13). »Plodna je zemlja bila daleko više raširena na podnožjima zavalu i dolina i pružala se, čuvama od visoke šume, sa vinogradima i šumama maslina na zgodnim pristrancima uz brda«. (st. 13). Kako je bilo dovoljno kulturne zemlje, nije bilo potrebno da se štedi sa zemljištem za naselja, kao što se sada mora. U starom veku bejaše zemlja jako napućzna, kako nam dokazuju ostaci naselja, odbrambenih gradnja i groblja. Sve je to davalo kraju na donjoj Neretvi sasvim drugi izgled, neprispodobivo lepši od današnjega. Kako je dakle svega toga nestalo? — Uzrok tome nalazi pisac u novim oblicima gazdinstva, koje je nastalo promenom stanovništva i isključenjem Hercegovine iz rimske kulturne sfere. Epohu najintenzivnijeg poljoprivrednog rada, na njivama i vrtovima, zamenilo je extenzivno gazdinstvo — stočarstvo. To novo gazdinstvo, koje se bejaše ukorenilo u ranom srednjem veku, bejaše u istom smeru još pojačano dosele- njem pastira, koji su se u XIV. stoleću se- lili sa juga na sever, što se docnije prodira- njem Osmanlija povećalo. U tom useljavanju pastira u Hercegovinu, koje je potrajalo do u XIX. vek, doselili su se u Hercegovinu mnogi pastiri ne samo iz Stare Srbije, nego i iz Albanije, Crne Gore i južne Dalmacije. Ali se ovi nisu stalno naseljavali, nego su u većini samo prolazili kroz Hercegovinu, zadržavši se u njoj izvesno vreme, da onda krenu dalje u zapadnu Bosnu, srednju i severnu Dalmaciju. Ta je seoba, i ako ona nije bila u velikim masama, povukla sobom i mnoge Hercegovce, pa je uticala ne samo u smeru da se bez skrupula uništavale šume i naselja, nego se naklonost pastir- skom lakom životu i u samoj zemlji jače ispoljavala. Najviše su se kretali pravoslav- ni stanovnici, dok su katolici bili više pri- vezani uz zemlju (st. 16).

Pisac se služi sa istraživanjima Jirečeka, Vuka, Dedijera, Saftet bega Bašagića, da upotpuni svoja ispitivanja u tom smeru, pa nas upućuje na to da su se Hercegovci selili i u dubrovačke zemlje, u srednju i istočnu Bosnu, zapadnu i južnu Srbiju, Hrvatsku, Slavoniju i Ugarsku sve do Budimpešte.

Gubitak stanovništva, koje se iz Herce- govine iseljavalo, nadoknadili su Muslima- ni, koji su bežali iz dalmatinskih krajeva, koje je u XVIII. stoleću dobila Venecija od Turske. Ali ovi nisu bili sposobni za rad, jer nisu išli u sela nego u varoši.

Propadanju Hercegovine doprinela je u velikoj meri nesigurnost lična i imovna, koja je tu vladala. Hrišćani su napadali muslimane, a muslimani hrišćane. Posledica ove nesigurnosti bejaše da je svako, ko je

mogao, bežao iz otvorenih sela i tražio za- kloništa u utvrđene varoši. Time je poljo- privreda propadala, a s njom i plodna zem- lja, koja bejaše najvećim delom u musli- manskim rukama. Hrišćani, pastiri, sakrivali su se u gorama. Pisac navodi poimence neke primare. (st. 20, 21, 22).

Pastiri su dakle u prvom redu uništili šume, a sa šumama je kroz stoleća nestala i plodna zemlja. (st. 23). Pastir, a i seljak palili su i pale sada u Albaniji cele kom- plexe šuma, da dobiju pašnjake ili livade, a tu istu kob imadaše i ima sada u Her- cegovini grmlje koje iz starog korenja iz- raste. Lišće služi kao hrana, pa se stabla tako ogole da ostanu samo panjevi (st. 25). Piscu su izračunali 1907. god. u plev- ljanskom sandžaku, da se svake godine u svrhu da se dobije lišće za stočnu hranu, uništi za svaku kozu, koja vredi 4 K — šume u vrednosti od 200 K.

Ali nisu u tursko vreme uništavali šumu samo pastiri, nego je to činila i državna vlast, da uništi zakloništa hajducima, lopo- vima i butovnicima, a mnogo se šuma uni- štilo za gorivo za gradove.

Poznato je vrlo dobro da je najveći ne- prijatelj šume — koza. Još 1910. god. bejaše u Hercegovini 619.448 koza!

Sumu su uništavali uglenari i vapnenari. Danas ima sasvim pustih krajeva, gde su nekoć šume bile, a jedini su ostaci — ostaci vapnenica. (st. 28, 29).

Neretva bejaše, preko svog jezera, današ- nje Hutovog Blata, plovna sve do Žitomis- ličkog klanca. Još krajem XIV. stoleća beja- hu u Počitelju, severoistočno od Čapljine, kraljevsko škverovi, a još šest godine pre okupacije Bosne plovili su mali jedrenjaci (leuti) uz Neretvu do Višića a i dalje. (st. 36). Danas je to sasvim nemoguće, što je prouzrokovano tek u polovini prošlog sto- leća (st. 35, 36).

Gabela koja bejaše u XVII. veku važno pristanište, čiji su stanovnici bili odlični veslači, danas je izgubila svaku važnost kao takova.

Opisavši potanko današnje stanje i našav uzroka, kako je do toga došlo, prelazi Patsch na stanovništvo, na najstarije do kojeg istorija dopire. On to staro stanov- ništvo, za koje kaže da bejaše prekrilo Bos- nu, Hercegovinu i ceo trup balkanskog polu- ostrva, naziva Tračanima. »Na desnoj obali donje Neretve, uključivši tu i Naronu, živ- ljahu sve do mora, poimence Maniik. Za- liv između Hvara, Brača, poluostrva Pe- lješca sve do Splita zvao se po njima *Μανιός κόλπος*.

U stolačkom srezu, na levoj obali Ne- retve, na obali nerentanskog jezera i sve do duboke rastavne brazde Popova polja,

bejahu Daorsi. Između njih i mora bejahu Pleraei. (st. 41).

Ove su Tračane podvrgli i podčinili Iliri, koji su iz Panonije ovamo došli i koji su sada sačinjavali drugi etnički sloj. Manijce su podvrgli Ardiejci, pod kojima je bilo 300.000 kmetova, starih žitelja. Ratnici Ardiejci, koji nisu hteli da obrađuju polja, bejahu u zavadi sa Autariatima, drugim ilirskim plemenom, koji su se naselili na levoj obali Neretve od narentanskog jezera sve do blizu Konjica i vrlo verovatno neko vreme vladali nad trahijskim Daorsima (st. 43, 44). Iliri su sagradili gradine oko Neretve i da bdeju nad podanicima i zbog međusobnih svada. Tako su pripadale Ardiejcima Velika Gradina nad Čapljinom, Prčevačka Gradina, gradište na brdu Milovači. Autariatima Gradina na Hotanju i gradište na vrhu Vrisnika, jugoistočno od Stolca.

Glavno polje na koje su se Ardiejci bacili, bejaše more, a Patsch misli, da im je kao baza u njihovim preduzećima bila reka Neretva. (st. 46).

Okolo polovine IV. stoleća doseliše se u Hercegovinu Kelti iz Panonije. Oni stvoriše treći jaki etnički sloj. Kelti prodrše do Neretve, potukoše Ardiejce, a Autariati podoše, verovatno potisnuti od Kelta, u unutrašnjost balkanskog poluostrva. (46, 47, 48).

Pisac nam opisuje dalje opšte poznate stvari o novom ardiejskom kraljevstvu, kralju njihovom Agronu, Teuti, Gentiju, propasti ardiejskog kraljevstva i oslobođenju ardiejskih podanika ispod njihove vlasti, a pod vrhovnom vlašću Rima (48 do 50.) 167 god. pr. Hr. dođe Hercegovina pod vlast Rima.

Pošto je naveo kako su Delmati svladali Ardiejce i gnjavili Daorse, govori pisac o dugotrajnoj borbi Rima sa Delmatima, ekspediciji konsula Servia Fulvia Filacca protiv Ardiejaca, o njihovom preseljavanju, pošto bejahu svladani, sa obala u unutrašnjost i njihovom propadanju.

Neuspešna vojna Publia Vatinia na Ilire, Avgustova vojna 35—32. god. na Japode i Delmate predmet sa daljeg opisivanja pišćeva (54—56).

Karl Patsch misli da je »posle 33 god. pr. Hr. bio postavljen, duž jugoistočnog podnožja Dinarskih Alpa jedan limes, jedan lanac većih i manjih utvrđenja na jednoj prirodnoj prometnoj liniji, koja je išla od Krke, preko Cetine na Neretvu. Glavne su tačke limesa bili Burnum na Krki (zapadno od Knina), Gardum na Cetini (jugoistočno od Sinja) i Humac na Trebižatu (zapadno od Ljubuškog). Poslednji član u tom lancu bejaše na jugu kaštel Mogorjelo neposredno na zapadnoj obali Neretve kraj Čapljine« (st. 37).

Borbe Rimu protiv dalmaskih ustanika god. 16 pr. Hr. (Publius Silius Nerva), pa 11., 10. i 9. pr. Hr. (Tiberije), ilirski ustanak od 6. do 9. god. pos. Hr. sa glavnim vodama Batom Desitatom i njegova predaja, predmet su daljnijeg pisanja pišćeva (58—62).

Sa ilirskim ratom, koji naziva Suetonije »gravissimum omnium externorum bellorum post punica« završava se politička istorija Hercegovine za mnoga stoleća.

Pisac opisuje sada samu koloniju Naronu, na mestu današnjeg Vida kraj Metkovića. »Središte celog privrednog života u krajevima oko Neretve bejaše rečna luka Naronu, po svom položaju neka vrst starog Hamburga ili Bremana«. (st. 63).

Naronu je domaćeg porekla. To dokazuju ne samo tumuli, nego i samo ime Naronu, koje je nastalo od imena reke. Takovog su domaćeg porekla, prema svom imenu: Emona, Flanona, Albona, Aenona, Sidrona, Blandona, Arauzona, Scardona, Promona, Tariona, Herona, Salona, Suberadona.

Naronu bejaše u kraju tračkih Manijaca i dođe docnije zajedno s njima pod vlast Ardiejaca. Još u IV. stol. dolaze amo grčki trgovci, koji su donosili robu u Naronu, odakle je ona išla dalje u unutrašnjost, uz reku Neretvu i njezine pritoke, u krajeve vrlo plodne, gusto naseljene od poljoprivrednika i pastira. Bogatstvo ardiejskih kraljeva opisuje nam Livije govoreći o triumfu pretora Anicija nad kraljem Gentijem. Ali ne bejaše bogat samo kralj nego je u zemlji bilo blagostanje opšte. Dokaz za to da je stara Hercegovina bila ekonomski jaka, daje upravo cvat i bogatstvo Narone, njezinog pristaništa. (st. 70).

Iskopavanja izvršena u Naroni pokazuju nam veličinu i bogatstvo njezino. Naronu je imala još pre Avgusta i za Avgusta: kupatila, teatar, forum okružen monumentalnim ukusnim i raskošnim javnim zgradama, lepo popločen, hramove i svetišta Jupitra, Eskulapa, Diane, Fortune, Libera, Merkura, Neptuna, Saturna, Venere, Kastora i Poluxa, jedan hram Avgusta i Livije sa posebnim sveštenicima i sveštenicama. U njoj bejaše kipova iz mermera i bronza bogova, careva, državnih činovnika i gradskih odličnika, više puta visoke umetničke vrednosti. (st. 72, 73).

Grad bejaše opasan još u republikansko doba bedemima. U prvo carsko doba bejaše u Naroni jedan garnison. U njoj bejahu Cohors I. Belgarum equitata, Cohors I. Campana i Cohors XI. Gallorum equitata. U Naroni bejaše stacija i beneficiarija consularis. Patsch ne prihvaća Momenovo mišljenje, da su u Naroni bili od strane dr-

žave naseljeni veterani legije VII pie fidelis (st. 74, 75).

Veterani i aktivni vojnici doprineše znatno povećanju Narone, kad u nju useliše svoje porodice, robove i slobodnjake. Tako su se starom stanovništvu pridružili novi etnički elementi: Italici, Maloazijci, grecizovani Orijentalci i drugi.

Od IV. stoleća pa dalje nalaze se u Naroni Grci, koji su se uvek znali da održe i da u svojim rukama sačuvaju trgovinu ovih krajeva. Patsch s pravom pobija mišljenje, da je u ovim krajevima helenstvo i helenski kulturni uticaj od IV. stoleća spao. On ističe cvat Pharosa, Demetrija pharskog i druge Grke, čiji je uticaj bio još kakav na Ilire. On spominje Grke kao kovače ilirskih novaca, na kojima se nalaze čak grčki bogovi (Hermes kod Daorsa, Zeus u Risiniumu, Artemis na novcima Ballaiosia i u Risiniumu). Na osnovu kamenih spomenika došlo se do ubeđenja, da su Grci autohtonom stanovništvu ovih krajeva, koje je pre poštovalo anikonički svoja božanstva, dali slike; za bogove stada i pašnjaka sliku Pana i Nympha, za boginju šume i lova Artemidu. (st. 79).

Ali grecizovanje nije, kao ni docnije romanizovanje, obuhvatilo nego samo spoljašnjost, urođenici su uvek sačuvali svoju osebitost. (st. 80, 81).

Grci su kovali ne samo novce za autohtono stanovništvo nego su im gradili građevine i bedeme. (st. 82, 83).

Od druge polovine III. stoleća počeo da grčkoj trgovini na Jadranu konkurišu italiski trgovci, koji su u daljnjim stolećima to nastavili.

Narona bejaše administrativno u rimsko doba glavno mesto naronskog konventa, pa mu je uticaj sizaio daleko u unutrašnjost. Ona je postala kolonijom već za Cezara ili odmah iza njegove smrti, na osnovu njegovog naređenja.

Za poznavanje etnografskog elementa u Naroni u carsko doba od velike su važnosti natpisi u CIG III. 1784., 1820. (up. n. 8423). Patsch je vrlo dobro opazio da je jedan od dvojice kvestora, koji se na tom natpisu spominju, Publius Anneus Epicadus po svom cognomenu Grk, slobodnjak, koji je zbog svog bogatstva došao do ugleda i časti. »Vidi se, da su se Grci, u ovo doba u najširem smislu te reči, dakle i grecizovani orijentalci, mogli uza svu rimsku konkurenciju više nego samo održati«. (st. 87). Iz natpisa CIL III. 1770., vidi se da se od šest njih, koji su kao seviri podigli spomenik caru Avgustu petorica zvali ovako: Corinthus, Amarantus, Chryseros, Synegedemus i Herma. Natpis CIL III. 1800., postavili su četiri člana istog kolegija prilikom osnutka jedne druge zadužbine; oni se zovu Trophimus, Asiaticus, Surus i Pareus. (st. 87.)

Iz ovoga sledi da je u Naroni u Avgustovo doba bilo mnogo Grka i orijentalaca, koji su dolazili do visokih časti u samoj koloniji i u njoj imali odlučujuću reč.

Patsch je i u ranijim svojim radovima pokazao veze naronskih trgovačkih porodica sa onima u ostaloj Dalmaciji (Jahreshefte des Österr. Archäolog. Institutes 1912, Beiblatt 80 ss; Zur Geschichte und Topographie von Narona). U ovom svom radu uz ove navodi i nove veze, na osnovu svojih ranijih radova i novih opažanja na natpisima. On na osnovu toga navodi porodice koje su imale svoj posao u Naroni i Saloni, kao Agrie, Artorie, Mescenie, Obultronie, Papie, Ravonie i Umbrie, zatim one koje su ga imale u Naroni, Saloni i Jaderi, u Naroni i drugim mestima našeg primorja, a pokazuje i na trgovačke veze Narone sa Scodrom, Epidaurum i Docleom (st. 89).

Na osnovu natpisa prikazuje sada pisac, kako je uticaj Narone prodirao, uz Neretvu i u Hercegovinu uopšte (Čapljina, visoravan Brotnjo, Krelin Gradac, Vratnica kod Lisičića blizu Konjica). Potoci kod Mostara, Konjic.

Ali, uza sve to prodiranje rimskog, grčkog i uopšte stranog elementa, ostao je gros stanovništva stari Grci, Rimljani i ostali, ograničili su se na obalu, a u varošima, gde bi se očekivalo njih više, bejahu manjina. Pisac je uveren, da će arheološka istraživanja dovesti do rezultata, koji će pokazati etničku celokupnost Bosne, Hercegovine i okolnih zemalja i da će na paleontološkoj karti, na kojoj će biti istaknuto spoljašnje romanizovanje od etničke jezgre, boja, koja će označivati urođeno stanovništvo, biti isto toliko proširena kao i danas. Orijentalci i pripadnici zapadnih provincija carstva, bili su bez sumnje od velike važnosti za privrednu važnost zemlje, ali su brojčano čak i u gradovima bili u manjini. (st. 94.)

To dokazuje pisac i na osnovu ličnih imena, crpenih iz natpisa nađenih na raznim stranama ispitivane teritorije. Na osnovu imena mesta pokazuje Patsch, kako je stanovništvo sačuvalo stara imena, ono je sačuvalo staru veru, staro plemensko uređenje i staru narodnu nošnju. (st. 95).

Takova su imena mesta: Bigeste, Bistue, Bilubium, Delminium, Leusinium, Narona, Pelva, Stanecli, Rimska imena imaju nova naselja, nastala povodom gradnje neke ceste, određivanja granica, sticanja poseda i sličnog. Takova su imena: ad Fines, Bivium, Pons Tiluri, Praetorium, ad Turres, Castra, Argentaria, Salinae.

Kao dokaz da se još u kasno carsko doba, u polovini IV. stoleća pos. Hr., govorilo u Dalmaciji »varvarski« navodi pisac svedočanstvo sv. Jeronima. Istovremeno uzima

pisac priliku da u noti 4 na str. 95. izjavi da je mišljenje Buličevo o položaju Stridona (Buletino di arheologia e storia dalmata XXXVI 96 ss), koje sam i ja prihvatio (Topografija i etnografija rimske provincije Dalmacije, st. 34), bazirano na sumnjivom natpisu u C I L III. 9860. Nije ovde mesto da se o tome potanje raspravlja, ali treba da upozorim, da za ubikaciju Stridona nije nipošto merodavan sam natpis, za koji se može dopustiti sumnja o njegovoj autentičnosti, nego su tu po sredi i drugi faktori, koji nam daju dokaz da je Stridon bio nedaleko tromede današnje Bosne, Hrvatske i Dalmacije.

Kao dokaz da je ilirski jezik postojao, uz službeni latinski, u narodu živ, služe piscu izvesni znakovi u natpisima nađenima u Lisičićima (CIL III. 12773 (up. st. 2256), 12774, 13866, 13860, 13861. Wissenschaftliche Mitteilungen IV. 267 ss; IX. 241.), kojim se označivao izvesni domaći glas ili spirans. Nacionalni osećaj Ilira u II.-om stoleću posle Hrista dokazuje i natpis, koji je jedan namesnik u Lambaesisu u afrikan-skoj provinciji Numidiji, za cara Marka Aurelija, dalmatinac rodod iz Risiniuma, kad je postao konsul, postavio svom domaćem bogu Medaurusu. U natpisu, publ. u CIL VIII. 2581, kaže se:

Moenia qui Risini Aecia, qui colis arcem Delmatiae, nostri publice Lar populi, sancte Medaure domi e(t) sancte hic... (st. 80 i 96).

Na osnovu reljefa, na spomenicima nađenim u ovim krajevima, utvrđuje pisac mušku i žensku nošnju urođanika i način kako su nosili kosu odnosno bradu. (st. 97—100). Samom latinskom jeziku na natpisima ne može da se dade osobita važnost, jer su se natpisi radili po utvrđenoj formi, koja se izmenivši imena i godine u većini slučajeva prosto prepisivala. Isto se tako ne može mnogo zaključivati ni iz građevina, koje i u Hercegovini i u Naroni imaju isti osnov kao i po ostalom rimskom carstvu. Za datiranje su od važnosti cigle, na kojima su marke raznih fabrika. U Hercegovinu su se još u Augustovo doba importirale preko Narone cigle iz severne Italije. Najviše je importirala fabrika Figlina Pansiana, čije su cigle i datirane. Iz Narone su se unosile pansianske cigle a i one drugih italjskih fabrika ne samo uz Neretvu, nego i u kotar Ljubuški, Imotski, Mostar i Stolac. Dalje na sever konkurirala je Narona sa Salonom, koja je cigle uvozila sve do Delminia. Cigle su se uvozile u Hercegovinu i preko Neuma. (st. III).

Patsch utvrđuje (st. 112., 113.), da su fabrike cigle Solonas i Cinniana bile istovremeno sa Pansiana u carskom posedu, još za Tiberija. Utvrdivši to, otvara mu se

moćnost za datiranje mnogih zgrada i prodiranja rimskog kulturnog uticaja.

U Hercegovinu su se importirale i cigle privatnih fabrika Quinta Clodija Ambrosija i Gaia Titia Hermera koje su bile, verovatno kod Aquileja. Sem ovih importirale se cigle i mnogo drugih privatnih firma (st. 114, 115).

Ovaj import pada u glavnom u doba prvih careva, jer je docnije bilo domaćih ciglana, kao na Neretvi kod kaštela Mogorjelo blizu Čapljine i kod Žitomislića, a osobito u Potocima kod Mostara. Docnije je i vojska pravila cigle, kao kod Humca. (st. 116). Ali se svejedno i dalje, čak i u srednjem i novom veku, uvozile i ako u manjoj meri cigle iz severne Italije, jer su vrsnoćom nadkriljivale domaći proizvod. Samo je sada staru Naronu zamenio Metković.

Sem cigle, uvozilo se iz Italije preko Narone u Hercegovinu i neretljanski kraj u velikoj množini i glineno suđe, u prvom redu amfore. U Naroni su se našla velika slagališta amfora. Brojna nalazišta amfora pokazuju i to da je vinogradarstvo i maslinogojstvo bilo u Hercegovini vrlo intenzivno. Patsch misli, da se iz Hercegovine eksportiralo vino i ulje. (st. 119.) Što se amfora tiče utvrđuje pisac firme, koje su ih pravile, kao Menandros, Aleksander, Apollonius, Archelaus itd. (st. 121). U Naroni i kaštelu Mogorjelo našlo se velikih glinenih posuda, unesenih iz Italije. Jedan takav »dolium«, koji se još sada nalazi u Naroni držao je oko 400 litara, a prečnik njegova grla iznosi 1.01 m.

Još su pre Rimljana importirali Grci u ove krajeve finiju keramiku, a docnije su to činili i italjski trgovci u velikoj meri (st. 122—125). Italjska je industrija importirala u Hercegovinu i svoje zemljane lampe i t. zv. reljefne lampe i lampe sa firmom sa dobro poznatim pečatima Cresces, Fortis, Sexti, Strobili, Vibiani i dr.

U Hercegovinu se importirali svakovrsni stakleni predmeti za upotrebu i nakit. Pisac se bavi поближе draguljima i poludraguljima, brušenim kamenjem, zlatnim i bronzanim nakitom i statuarnim bronzama i novcima u ovim krajevima. (st. 127—136).

Pri kraju opisuje Patsch gospodarsko stanje Hercegovine, pa kaže, da je sem vina i ulja producirala i žita, ali da joj zbog velike gustoće stanovništva nije ono dostajalo, nego da se, verovatno, još uvozilo iz Bosne. Stočarstvo je cvalo, pa je zbog velikog broja stoke verovatno, da su se kože uveliko izvozile, i da je fabrikacija sukna bila raširena. (st. 137—146).

Iz ovog je prikaza očito, kako je odlična ova Patschova knjiga, u kojoj je on izneo plod svoga dugogodišnjeg istraživanja Neretvanskog kraja i Hercegovine. Ona je

najbolje naučno delo dosada napisano o staroj istoriji ovih krajeva, rađena savesno i po najstrožem naučnom kriteriju, pisana je tako da se njom može služiti svaki onaj, koji hoće o ovim krajevima da nešto pozitivno i tačno dozna.

Grga Novak.

*

Zbornik za umetnost zgodovino (Archives d'histoire de l'art). Uredjuje Dr. Izidor Cankar. Izdaje Umetnostno-zgodovinsko društvo v Ljubljani. U prvom godištu ovog izvrsno uređivanog časopisa, što ga je 1921. pokrenulo »Umetnostno-zgodovinsko društvo« v Ljubljani, nalazimo na prvom mjestu »kao uvodno« poglavlje za povijest kasnogotskog slikarstva u Sloveniji« velika rasprava dra F. Stelè-a »Slikar Johannes concivis in Laybaco«. Autor utvrđuje, da se na teritoriju današnje Slovenije nalazi ne mali broj fresaka s kraja srednjeg vijeka, naročito iz vremena između 70-tih godina XIV., 30-tih XVI. vijeka. Iako je osnovni značaj većine tih djela provincijalan, ipak je sistematičan stadij tih djela veoma zamašan za poznavanje osnovnih uvjeta umjetnosti toga vremena a naročito pak važan za određivanje uticajnih sfera raznih umjetničkih središta. Na osnovu brojnog materijala utvrđuje S. dvije naročito važne grupe fresaka, »prekomursku« (crkve u Velemeru, Turnišču, Martjancima i Murskoj Soboti), koje je predstavnik Johannes Aquila, slikar iz Radgone, i druga »slovenačka« grupa (crkve u Visokom, Maljavi, Trngrobu i Mačama nad Preddvorom), koje je predstavnik Johannes de Laybaco. — V. Steska prikazuje nekoje ljubljanske historičke spomenike XV.—XVIII. vijeka. — Dr. J. Cankar priopćuje veliku raspravu o »umjetnosti u kršćanskoj literaturi II. vijeka«. — Dr. F. Stelè prikazuje gotske freske crkve sv. Ožbolda u Jezerskom, djela s kraja XV. vijeka i nalazi u njima elementa, koji dopuštaju mišljenje, da su te freske nestale pod uticajem nizozemskim posredstvom slikarske škole Vohlgemutove. — J. Dostal o zbirci crteža iz ostavštine slikara Langusa (1792.—1855.). — V. Steska prikazuje život i rad Vajova Alojzija Progara (1857.—1918.). — Dr. V. Molè priopćuje kratku raspravu »Vizant i Istok« kao neki uvod u niz rasprava, a kojima će ispitati snošaj između vizantinske i istočne umjetnosti i ulogu, koju je Vizant igrao kao posrednik između Zapada i Istoka. — Izvještaji o čuvanju spomenika i djelatnosti Narodne Galerije pa obilna bibliografija.

U drugom godištu (1922.) nalazimo slijedeće važnije članke: Francè K id r i č piše o portretima članova porodice Primoža Trubara na votivnoj slici, koja se nalazi u Deren-

dingenu u Würtembergu. Dok je Th. Elze tvrdio, da je Trubar bio samo jedamput oženjen, dokazuje K. na osnovu pomenute slike, da je bio tri puta (žene: Barbara, Anastazija i Agneza). — V. Steska opisuje freske u crkvi sela Groblje kraj Domžala, koje potječu iz godine 1757.—1761. — Dr. V. Molè piše o vizantinskoj figurativnoj umjetnosti VI. vijeka. Na osnovu analize nekih značajnih spomenika (ravenatskih mozaika i minijatura u Bečkoj Genezi, svitku Jozuinom i topografije Kozme Indikopleusta) prikazuje M. one značajne promjene, po kojima se viz. umjetnost odvajala od tradicije helemističke poprimala, uslijed uticaja orijentalnih, sve krepče crte monumentalne i reprezentativne umjetnosti. — Slikar Simon Ogrin publicira svoje uspomene, naročito iz vremena svog studija u Mlecima i Firanci. — Dr. F. Mesesnel priopćuje prepisku slovenskoga slikara Janeza Šubica s češkim slikarom Vojtěchom Hynaisom iz godina 1877.—1884. — Dr. E. Müller-Dithenhof piše o freskama dvora Bokalce (iz g. 1693.) i misli, da ih je po svoj prilici izradio nizozemski umjetnik Almanach. — I. Vrhovnik iznosi iz ljubljanskih arhiva izvode o nekim slikarima i kiparima XV. do XVIII. vijeka, koji su djelovali u Kranjskoj. — Izidor Cankar piše o izložbi slovenačke umjetnosti od XVI. vijeka dodanas priredjenoj u septembru 1922. u ljubljanskoj Narodnoj Galeriji i ističe, da je ta izložba bjelodano dokazala, kako se nacionalni značaj slovenačke umjetnosti ispoljava već od početka XVIII. vijeka. — Pored tih rasprava i članaka nalazimo izvještaje o čuvanju spomenika i o djelatnosti Narodne galerije i Umetnostnog i zgodovinskog društva pa obilje referata i veoma pomno pribilježenu bibliografiju.

U trećem godištu (1923.) piše V. Steska o starim arhitektima u Sloveniji navodeći ih kronološkim redom od najstarijih vremena do konca XIX. vijeka. — Izidor Cankar priopćuje svoju (vanredno savjesno na vrelima fundirana) raspravu o snošaju kršćanstva prema umjetnosti u doba Tertulijanovo. (Ta je rasprava nastavak radnje »Umjetnost u kršćanskoj literaturi II. vijeka«, štampane u prvom godištu toga časopisa). Iako se Tertulijan borio protiv nastojanja mladog kršćanstva, koje je išlo za tim, da se približi tendencijama antiknim, nije ni on mogao da se sasvim otudji nazorima svoga vremena pa je, najposlije, njegovo shvatanje »lijepog« gotovo identično shvatanju kasne antike. Ali se u njega već u zamecima javlja nastojanje oko jedne nove, više spiritualne ljepote, koje će kasnije postati svrhom kršćanske umjetnosti. — V. Steska piše

o kapeli Codelli u Turnu kraj Ljubljane sagradjenoj 1734. — St. Vurnik priopćuje uspomene slikara Ivana Franketa. — Dr. V. Molè raspravlja o problemu grčkog geometrijskog stila, njegovu razvoju i njegovoj istoričkoj ulozi. Raspravi je natpis »Studije o razvoju u antiknoj umjetnosti«. — Fr. Kotnik piše povodom stote obljetnice njegova rođenja o slovenskom pejzažisti Markežu Pernhartu, kojega se najznatnije slike nalaze u muzejima u Celovcu i Ljubljani. — St. Vurnik priopćuje uspomene slovenske slikarice Ivane Kobilce, koja je 1890 i u Zagrebu (u palači Jugoslavenske akademije) priredila izložbu svojih slika naslikavši tom zgodom i portret dra Franje Račkoga. Kad je otuda pošla u Pariz dao joj je biskup Strossmayer mnoga preporučna pisma (naročito za ravnateljstvo Louvre-a). — Dr. Niko Županić priopćuje raspravicu »Pellegrino di San Daniele — umjetnik naše krvi« na osnovu strane literature (naročito djela V. Joppi-a »Contributo secondo alla storia dell' arte nel Friuli«) podatke o životu to i djelima tog umjetnika, kojega je otac bio Zagrebčanin (Giovanni Schiavone da Zagabria). — F. Stelè i M. Pivec priopćuju nove podatke o slikaru Leopoldu Layeru, zanimljivom umjetniku, koji je vješto krivotvorio banknote i portretirao Napoleona i Mariju Lujzu. — I. Cankar piše o gotskom zidnom slikarstvu u Kranjskoj polemizirajući s navodima istoimene rasprave F. Stelè-a izašloj u Buličevom »Zborniku« dokazujući, da one gotske freske u Kranjskoj nastale prije 1500. pripadaju kasnoj gotici i da se oko te godine otprilike pod uticajem flamske umjetnosti razvija jedna renesansa zidnog slikarstva, čija djela više ne možemo nazvati djelima gotskim. — I u ovoj knjizi ima brojnih izvještaja, referata i bibliografije

U četvrtoj knjizi za godinu 1924. (koju su uradili dr. Izidor Cankar i dr. Francè Mesesnel) priopćuju F. Mesesnel, E. Pacoský, R. Jakopič, I. Prijatelj i M. Sternem svoje uspomene o slikaru Antonu Ažbè (1862.—1905.). — I. Cankar piše o »trima slikama žalostne matere božje«: jednom fresku signiranom imenom Quaglio, drugoj koja se u istoričkoj izložbi slovenačke umjetnosti pripisivala Metzingeru i trećoj signiranoj Langus-ovoj i dokazuju, da su prve dvije djela Metzingerova a treća kopirana po jednoj njegovoj slici. — M. Marolt iznosi prvu biografiju slovenačkog slikara Jožefa Petkovšeka (1861.—1898.) s popisom njegovih sačuvatih djela i karakteristikom njegove umjetnosti. — V. Steska piše o obnovi ljubljanske stolne crkve 1907. (naročito o restauraciji Quaglijevih fresaka). — St. Vurnik priopćuje uspomene o slikaru Ferdu Vesel-u, V.

Steska studiju o slikaru Janezu Potočniku (1752.—1834.) a F. Mesesnel prikaz umjetnosti modernog slovenačkog slikara Vena Pilona. — Dr. J. Mal publicira važne arhivalne izvatke o umjetninama u dvoru i u kapeli na Bledu. — A. Matejček piše prigodom izložbe »Manesa« studiju o modernoj češkoj umjetnosti. — I. Cankar donosi popis i stilsku analizu crtača Janeza Potočnika, što ih je slikar S. Ogrin poklonio ljubljanskoj Narodnoj galeriji. — M. Kos opisuje srednjevjekovne rukopise u ljubljanskoj državnoj licejskoj knjižnici, naročito one, koji su potkraj XII. vijeka nastali u nekadašnjem cizercitskom samostanu u Stični. — V. Steska piše o Neptunovoj čezmi u Ljubljani i misli, da je ona djelo vajara Gašpara Tolmentingera, koji je umro u Ljubljani 1670. — F. Avsec piše o zvoniku »Naše ljube Gospe v Lescah«, iznoseći iz jedne isprave iz g. 1522. dokaz, da ga je gradio majstor Gašpar Škofic. Izvještaj o djelatnosti Narodne galerije i Umetnostno-zgodovinskog društva, referati i obilna bibliografija. Dr. A. S.

*

Prvi vijek kapelice »Majke Božje od mira u Karlovcima. (Od 1699.—1784.). Napisaao Prof. O. Mla-pane su ove veće radnje: B. Filov: »Dvije den Barbarić, Djakovo 1924. 12°. Str. 23.

U toj brošurici o. Mladen Barbarić, gvardijan franjevačkog samostana u Osijeku i poznati istraživač povijesti naših franjevača u Slavoniji, upotpunjuje članak Josipa Bertića »Kapela Gospe od mira u Karlovcima« (Glasnik biskupija bosanske i srijemske; 1924. br. 1.) o zgodama i nezgodama pomenute kapelice na osnovi rukopisa »Archivium Conventus s. Francisci Petrovaradini«. Ponajprije Barbarić utvrđuje, da je već prije kapelice »Gospe od mira« u Srijemskim Karlovcima postojala oveća katolička crkva, koja je morala biti sagradena barem sto pedeset godina ranije, jer Turci, koji su pòdrug stoljeća gospodovali Karlovcima, nijesu dopuštali kršćanima da dižu crkve — dakle je karlovačka crkva morala biti podignuta prije invazije turske. Stojala je, iako ruševna i gotovo bez krova, još god. 1734. Kapelica »Gospe od mira« nastala je od kuće, u kojoj se sklopio Karlovački mir god. 1699. Kad se raspravljalo o tome, što da se učini s kućicom, u kojoj su carevi i sultanovi izaslanici vodili svoje za naše krajeve toliko važne i znamenite pregovore, — »delegati Turci predložise i čvrsto kod toga ostadoše... da se ova obična drvena kuća pretvori u svetište ili crkvu na vječnu slavu Božu i u zahvalnost,

što je osobitom dobrotom Božjom sklopljen mir, i pokloni franjevcima u Petrovaradinu, koje povrh toga još i zamoliše, da se njihova želja pod carskom zaštitom što prije izvrši ili barem prije nego li bi se kuća razrušila» (str. 8.). Tako se i dogodilo. Petrovaradinski franjevci pretvoriše onu kućicu — valjda uz materijalnu pomoć države — u kapelicu. Kako je ona izgledala, o tome se dade samo nagađati. Ime njezino »Majka Božja od mira« javlja se prvi puta god. 1730. Ujedno franjevci učiniše kapelicu prošteništem, tamo je dva puta u godini, 2. srpnja i 8. rujna, dolazila procesija petrovaradinskih katolika. Te su procesije bile vrlo sjajne, ali zbog njih, kao i zbog same kapelice, imadahu franjevci mnogo svade i zavade s petrovaradinskim isusovcima i sa župnikom karlovačkim, koje nam se u Barbaričevoj brošurici prema arhivskim spomenicima tanko iznose.

God. 1784. ukimuo je car Josip II. franjevački samostan u Petrovaradinu. Time se završuje i prvi vijek karlovačke kapelice »Gospa od mira«.

VI. D.

Glasnik Muzejskega društva za Sloveniju (Bulletin de l'Association du Musée de Slovenie), uređuje dr. Jos. Mantuani. G. I. II. III. Ljubljana 1920. i dalje.

Glasnik je nastavak prijašnjega lista »Carniola«, koja je prestala izlaziti, nakon što se društvo preosnovalo g. 1919. Glasnik izlazi u dva dijela: A) historijski i B) prirodoslovni odio. Sadržaj izlazi i na francuskom jeziku, a članci se primaju na svim slovenskim jezicima, no njemački se članci zasad principijelno ne priopćuju.

U prvom godištu (g. 1920.) nalazimo ove rasprave od historijskog A) dijela: K o s dr. Fran. K zgodovini Gorice v srednjem veku i S t e k l a s a Ivan, J e l i Mokronog bil kdaj mesto? Slijede referati različnih knjiga i časopisa, poglavito o »Časopisu za slovenski jezik, književnost in zgodovino (Urednici: prof. A. Kaspert, dr. Fr. Kidrič, i prof. dr. R. Nachtigall, Ljubljana). Napose je zanimljiv prikaz cjelokupne literature za propagandu naših zahtjeva na pravo zemalja, koju nastavaju Slovenci a koje su nam sada preoteli Talijani. To su poglavito djela na francuskom jeziku, koja su bila prikazana na mirovnoj konferenciji u Parizu. U rubrici »Zapiski« nalazimo priopćena pravila Marijinog darovanja, slovenske bratovštine u Kranjskoj iz g. 1660. na slovenskom jeziku. U Društvenom Vijesniku nalazimo izvještaj glavne skupštine Muzejskog Društva za Sloveniju za g. 1920.

U II. i III. godištu nalazimo od historijskog A) dijela: ove članke: dr. K o s: K zgo-

dovini Gorice v srednjem veku (nastavak) Dr. M a n t u a n i počeo je priopćivati: S z n a m muzejskih slik, na kojemu već radi deset godina. Popis se dijeli u dva dijela Prvi je dio namijenjen posjetnicima muzeja za općenitu orijentaciju. Neke slike su uzete i iz biskupskog muzeja. Dosada je opisano 60 slika. Viktor S t e s k a priopćuje Radovljišku matrikulu iz g. 1468. Ovaj kodeks je vrlo zanimljiv, jer je to najstarija matrikula ljubljanske biskupije, napisana na pergameni sa minuaturama i inicijalima, a imade i historijskog materijala. I. V r h o v n i k objavljuje pisma dr. Razlaga iz sedamdesetih godina, koja imadu političkih i zanimljivih kulturnohistorijskih notica. U literaturi se prikazuje Zbirka narodnih ornamenata (Ljubljana 1923) i Kmečka hiša na Gorenjskem od Alberta S i č a sa lijepim litografskim prilozima. — Redaktor dr. M a n t u a n i prikazuje beogradski Starinar od g. 1923., te se tuži, da se u literaturi među Beleškama iz doba g. 1885. do 1922. nije uzeo dovoljan obzir i na slovenska djela, kada se napominju spisi skoro sviju evropskih naroda, a među njima i Hrvata i Srba. — dr. M a n t u a n i prikazuje i »Narodnu Starinu« na vrlo lijepi način, te veli: »Narodna Starina« je resen, vrlo dobro urejen list, ki prinaša obilico izvrstnih člankov, beležk, in poročil, in zasluži, da se podpira od vseh stran čim najboljše mogoče. Ta knjiga ne bo zastarjela v doglednom času«. — Ivan K o š t i a l prikazuje članak g. Gjura Szaboa koji je izašao u Jugoslavenskoj Njivi g. 1919.: O značenju topografskog nazivlja u južnoslovenskim stranama. Koštial se ni malo ne slaže s teorijama g. Szaboa, te ih podvrgava vrlo oštroj kritici; naziva ga fanatikom i reformatorom. Dr. M a n t u a n i je napisao dva nekrologa poznatim slovenskim historičarima i osobitim literarnim radnicima dr. Josipu G r u d n u i prof. Franu K o m a t a r u; oba su napisali sijaset knjiga i referata iz slovenske historije. Na koncu dolazi opet izvještaj glavne skupštine za g. 1923. iz koje se razabire, da društvo imade 362 člana. Članarina je na godinu 25 din, što međutim ne dostaje za izdavanje Glasnika. Kako je međutim ministarstvo prosvjete uskratilo društvu svaku pripomoć, ne može više da sada nastavi sa izdavanjem Glasnika, te je izdavanje odloženo na bolja vremena. Predsjednikom društva je ponovo izabran direktor ljubljanskog muzeja prof. dr. Josip Mantuani, poznati muzealni stručnjak među Slovencima.

Uz dva historijska dijela Glasnika izašla su dva prirodoslovna dijela Glasnika B., kojih prikaz stavljam na srce našim prirodoslovcima.

Dr. Franjo Bučar.

Годишник на Народния Музей (Annuaire du Musée National de Sofia).

Od ovog godišnjaka sofijskog Narodnog Muzeja izišle su dosada dvije knjige za godine 1920. i 1921. U prvoj knjizi (1920.) nalazi se iznajprije opširni prikaz o radu i djelovanju muzejskom (stanje i promjene personala upravnog, službenoj djelatnosti muzeja, inventarima, katolozima, darovima, izvanmuzejskoj djelatnosti, naučnom i popularnom radu činovnika, fotografijskoj zbirci, biblioteci itd.). U drugom su dijelu godišnjaka štampani izvještaji o radovima, koji su izvedeni po nalogu muzeja. R. Popov, upravnik preistoričkog odjeljenja, referira o preistoričkim nalazima u Bugarskoj, I. Velkov, upravnik antiknog odjeljenja, o raznim arheološkim nalazima, M. Brčkova, pridijeljena antiknomu odjeljenju, o iskopinama u Nikjupu (Nicomopolis ad Istrum). Nadasve je zanimljiv referat Kr. Mijatev-a, upravnika srednjovjekovnog odjeljenja, »Paleografske bilješke o nekoliko trnovskim natpisima«. Freske u crkvama Sv. Petra i Pavla te Četrdeset mučenika u Trnovu ispitaio je već prije ruski naučnjak Uspenski (u »Izvjestijama« carigradskog ruskog arheološkog instituta, knjiga VII.). Ali je odonda, od godine 1900., pa do danas još mnogo koješta otkriveno, pa je Mijatevu uspjelo, da publicira čitav niz natpisa, koji se nalaze na freskama, koje Uspenski nije bio zapazio. — A. Radoslavov prikazuje Vidinsku tvrdjavu (t. zv. Baba Vida). — A. Grabar publicira »Materijal za bugarsku srednjovjekovnu umjetnost« i to za živopis u crkvama u Bojani, Kolotinu, Vidinu, Staninama, Trnovu, Ljutibrodu te manastirima Poganovskom, Plamičkom, Zemenskom, Kuriljskom, Bačkovskom i Kuklenskom i za arhitekturu (crkve u Bojani, Bačkovskom manastiru, Stanimaku, Mesembriji, Kalotinu i Vidinu. — U drugoj knjizi (za godinu 1921.) nalazimo referate o muzejskoj djelatnosti u god. 1921. i brojne referate. Među njima je naročito važan onaj Andreja Protića o poznatoj kući u selu Arbanasima u kojoj se srećno uskladnu cjelinu sliva tip tvrdjave s jednim vanredno intimnim interieurom, tip zgrade građene iz opeke i tip drvene kuće. — Kr. Mijatev piše o t. zv. »palestinskim« krstovima u Bugarskoj. To su oni krstovi, što su ih romari donosili sa sobom sa svojih putovanja u Svetu Zemlju. Obično su to dva krsta, jedan ispod drugoga, a služili su kao relikvija. Mijatev ispituje naročito njihov figuralni ukras (motivi: Raspeti Krist, Bogorodica t. zv. Maria Orans i drugi). — A. Grabar referira o živopisu u trnovskoj crkvi Četrdeset mučenika, koji je nastao 1230. Freske kazuju uza svu ovisnost o vizantinskoj umjetnosti XI.—XII. vijeka ipak nesumnjivi i snažni uticaj umjet-

nosti orijentalne. — N. A. Mušmov publicira opširnu studiju o razvoju bugarske numizmatike, dopunjujući znatno radove Šafařikove, Ljubičeve i Iljevljeve novim nalazima. — G. Kacarov piše o nekim antičnim spomenicima, koji se nalaze u arheološkom odjeljenju biblioteke u Loveču (stara Melta). — R. Popov priopćuje nov materijal za studij halštatske i latenske epohe u Bugarskoj i Makedoniji (nalazi iz Seresa, Dojrana, Palilule, sela Dere u srezu popovskom, Vinograde, Popice, Dobralika i drugi). — A. Filov referira o iskopinama crkve Sv. Georgije u Sofiji, koja se po prviput spominje 1469., kad je bila stolna crkva sofijska. Stare, prilično dobro usčuvane freske u toj crkvi po mišljenju su autorovu »jedna sasvim nova manifestacija crkvenog slikarstva bugarskog«. — I. Velkov piše o nekim antičnim spomenicima u Bugarskoj. — N. Petkov prikazuje ostatke pletiva nadjenog u preistoričkom nalazištu »Obrešča« kraj Gornjeg Bogorova sofijskog, koji potječu iz neolitičke epohe. — R. Popov izvješćuje o preistoričkim nalazima u Bugarskoj (mogile u selima Bajlovo, Ruse, Aboba, Madara, Popovo), I. Velkov o starinama u Bajlovu, Kamenici i Gol. Rakovici. — Kr. Mijatev priopćuje »prinese za srednjovjekovnu arheologiju bugarske zemlje« (nova otkrića u Hissarskoj tvrdjavi, u crkvi sela Knjaževa, Ihtimanu, Novom Hanu, Vidinu, Kronske hori, Tronu, Brezniku), A. Grabar prikazuje nekoliko srednjovjekovnih spomenika iz zapadne Bugarske« (crkva u manastiru Sv. Arkandjela u Tronu, Mislovšički i Bilinski manastir, Kjustendil, Razdavica). — Izrijekom valja istaknuti, da se i ove prevažne publikacije sofijskog Narodnog Muzeja uzorno štampane i ilustrirane.

Dr. A. Schneider.

*

Др. Веселин Чајкановић, Студије из религије и фолклора. Издала Српска Краљевска Академија у Београду (1924) као засебну књигу српског Етнографског Зборника другог одељења: Живот и обичаји народни, књига 13. (стр 182).

Kako sam pisac na početku ističe, knjiga se sastoji iz serije članaka, koji se imaju smatrati »kao prethodni radovi za delo o srpskoj religiji i mitologiji«, sa ovim sadržajem:

1. Gostoprимство i teofanija. Konstatovavši da je pojam gostoprимства vrlo širok, da jedan isti narod odnosno ljudi mogu biti gostoljubivi i negostoljubivi, već prema tome, komu i u kojim prilikama se ukazuje gostoprимство, prelazi pisac na izlaganje teorija o razlogu i postanku gосто-

primstva. Za njega je, u glavnom složno sa mišljenjem E. Westermarcka, gostoprimitstvo religijski fenomen i, ako se strancu gostu iskazuje tolika počast i pažnja, to je zbog toga, što se u njemu gleda u običnog čovjeka ili čak prosjaka preruseno božanstvo. Drugim rečima, teofanija odnosno teoksenija, koja je u raznim oblicima raširena skoro u svih pa i u našega naroda, pravi je izvor i uzrok gostoprimitstva.

2. Magični smej. Motiv sadržan u narodnoj pesmi »Smrt Cara Uroša« (Vuk, pjes. VI. 14), gde se majka, ugledavši svoğa sina Uroša mrtva, »grótkom nasmejala«, uzima pisac kao polaznu tačku da potraži tumačenje tomu u mnogobrojnim analognim i paralelnim pojavama u starih i novih primitivnih naroda, kako se, recimo, nespособni starci, osuđeni na smrt, u oči smrti smeju; tako isto oni koje njihova otadžbina, pa bili odrasli ili deca-prvenci, šalje u smrt kao ekspiatornu žrtvu za ceo narod, da bi i u drugom svetu ostali nasmejani i zadovoljni, što se drži t. zv. magičnim smejem. U daljem izlaganju ukazuje se na još druge mnoge tragove takog magičnog smeja u običajima našega naroda.

3. Subota — đaćka bubota. Naš narodni običaj, koji spominje Vuk, da se gdešto daci u subotu šibaju, a da nisu ništa skrivili, zatim mladičanje na Mledence, šibanje vrbicom i t. d. dovodi pisac u vezu sa analognim običajima naročito u starih naroda, kao na pr. sa vrlo dobro poznatim običajem šibanja dece i omladine u starih Špartanaca i dr. i, složno sa Reinachovom teorijom o sličnim pojavama, zaključuje da se u navedenim našim narodnim običajima krije nešto pobledele preostatak stare ritualne magične radnje: udaranje šibom (mladicom) je udaranje totemom, dakle diviniziranje, t. j. prenošenje snage iz totema na čoveka.

4 »Puštanje vode« o Velikom Četvrtku. Voda se pušta (mrtvima za dušu) ili na reci, ili u kujni, nad pragom. Što se pušta na reci, dolazi iz verovanja, da svaka reka vodi u more a, po općem shvatanju primitivnoga čovečanstva, onaj svet, kamo dolaze duše posle smrti, nalazi se daleko »preko mora«; što se pušta u kujni, preko praga, to je zbog toga, što su i naši preci, kao što je to slučaj i kod mnogih ranijih i današnjih primitivnih naroda, umrle članove porodice sahranjivali u kući, blizu ognjišta, ili ispod prağa«. Što se pak tiče puštanja vode suncu i mesecu i drugim nebeskim telima, Čajkanović naginje mišljenju da bi se tu radilo o jednoj interpolaciji u kult mrtvih, koja je, verovatno, unesena »sa strane«, i to po svoj prilici sa Orijenta, kolerke mitraizma i neomaniheizma.

5. Kumstvo u kapi. Da bi se objasnio pravi značaj toga običaja u našega naroda, najpre se izlaže istorijat kape, koja u svojem postanku predstavlja objekat za zastrašivanje, apotropajon, a zatim se ukazuje na htonički karakter kumstva u nas, koji se odrazuje u kumu kao posredniku između živih članova porodice i njihovih pokojnih predaka. Kapa je neophodna i kod »davanja« ili »kazivanja« imena detetu kao i kod njegove »strižbe«, koja predstavlja ritualno šišanje, dakle, znači, bez kape nema kumovanja, pa otuda i reč, koja odgovara narodnom shvatanju o svemu tome, »kumstvo u kapi«.

6. Da li su stari Srbi znali za idole? Nasuprot Jirečkovu a donekle i Niederleovu mišljenju da Južni Sloveni uopće, pa ni Srbi napose, po svoj prilici nisu poznavali idole, s razlogom ističe autor da i ikone krsnoga imena sa trağovima ritualnog kupanja tih ikona u pravoslavni Srbima, naročito o sv. Jovanu, zatim nošenje krstova po poljima u svrhu dočaravanja kiše, pa krstovi po kućama pored ikone, krstovi po poljima, na granicama seoskog atara, strašila po usevima i vinogradima, zatim poslovice, poput: »Iz svakog panja ne može se svetac istesati«; »Držiš se kakor lipov bog« i dr., doista odaju ako će i prilično maskirane i usled hrišćanske asimilatorne tendencije dosta pobledele tragove nekadašnjih fiktivnih poganskih idola našega naroda.

7 Sekula se u zmiju pretvorio. Slučaj Sekulina pretvaranja u zmiju u narodnoj pesmi može da se objašnjava na dvojaki način. Ili na osnovu motiva borbe dvaju čarobnika, koji mogu da se pretvore, pored drugoga, i u razne životinje, pa je Sekula, da turskomu caru oduzme preimućstvo u borbi, što ga sobom nosi zmijski oblik kao demonske životinje kat egzohen, radije njemu pripustio simpatičniji oblik sokola a sam se učinio zmijom, ili pak tako, što je Sekula i inače, kao i mnogi drugi epski junaci, po narodnoj tradiciji bio zmaj, a pojava zmije se ima ovde tumačiti tek kao slučajna, ukoliko je naime zmija, kakvo joj i samo ime kaže, jedno isto što i zmaj. Pisac drži da bi istina imala biti na sredini: Motiv o borbi između dva čarobnika bio je poznat narodnom pevaču, a Sekula, i inače držan zmajem, bio je napodesniji da se za njega veže ceo događaj.

8. »Ne bojim se nikoga do Boga« — ne ima se razumovati, kako to obično biva, »ne bojim se nikoga osim Boga«, nego »ne bojim se nikoga na daleko i na široko«, t. j. ama baš nikoga na celom svetu, »nikoga do Božje kuće«.

9. Sahranjivanje pod pragom. Pisac najpre konstatuje običaj sahranjivanja

u kući u najstarijoj grčkoj i rimskoj prošlosti. Za naš narod postoji samo verovatnost da je i on to isto praktikovao, a to se može donekle da potvrdi: 1. običajima i verovanjima, u kojima se pretpostavlja da su pokojnici bili sahranjivani u kući, na pr.: ako svinja rije pod pragom, neko će iz kuće doskora umreti; porone li kućni prag, umreće domaćin; »otvaranje bolesnika«; periodično i slučajno prinošenje žrtava precima u počast na grobu i t. d., i 2. običajima koji odaju supstituciju nekadašnjeg običaja sahranjivanja mrtvih u kući, kao sahranjivanjem u voćnjaku, u neposrednoj blizini kuće, »na svojoj zemlji«, stavljanjem odrezanih nokata pokojnikovih u rupu izdubenu više kućnih vrata, koja se začepi drvetom i dr.

10. Donji svet u jami. Iz različitih pripovedaka, u kojima se spominje reč »jama«, izlazi da je naš narod zamišljao »o najsvet«, ili bar ulaz i pristup u njega, jamom analogno verovanju nekih drugih naroda.

11. Vuna i lan. U prvom delu članka ističe se religijski karakter vune, koja je kultno nečista i pripada donjemu svetu, i religijski karakter lana, koji je kultno čist i predstavnik gornjega sveta, analogno nekim životinjama u istome svojstvu kod raznih naroda, pa se onda ukazuje na tragove takoga istoga naziranja o vuni i lanu u našem narodnom verovanju.

12. Tuđ pogreb. U običaju, koji je zabeležen u omoljskom srezu u Srbiji a prema kojemu na pogreb idu samo susedi i rođaci pokojnikovi a »nezvan niko ni ide«, vidi pisac tragove jednog detalja starog indoevropskog domaćeg kulta, u kojemu je pogreb bio ograničen na porodicu i imao više karakter porodičnih misterija, kojima stranci nisu smeli imati pristupa.

13. Oleum et opera. Poznata rimska poslovice »Oleum et operam perdere« daje povoda piscu da, za razliku od raznih dojakošnjih objašnjavanja te poslovice, potraži njeno tumačenje u ulozi, koju je ulje od vajkada igralo u magiji i kultu raznih naroda, a čiji se tragovi povlače i u životu i verovanju našega naroda.

14. Ljudski i životinjski polazećenik. U nekim krajevima Srbije je običaj da se o Božiću, pored polazećenika — čoveka, ima i polazećenik u životinjskom obliku (obično svinja vò i petao). U jednom i drugom slučaju imamo posla sa reinkarniranim precima, koji prurušeni dolaze k nama da nam donesu zdravlje i svako dobro. Analogno općoj pojavi u istoriji religije, da božanstva od bezličnih pa preko teriomorfnih postaju antropomorfna, može se zaključivati, da i gornji naši životinjski polazećenici predstavljaju stariju fazu reinkarniranih predaka, samo što se ti stariji

nisu izgubili sa dolaskom novijih antropomorfnih, nego su i dalje paralelno s njima produžili svoje živovanje.

15. Sveti Sava i vuci. Među raznim legendama o svetomu Savi, iz kojih on izlazi kao neko putujuće dobročimilačko božanstvo i poseduje sve osobine misirskoga Ozirisa, vavilonskog Marduka, grčkoga Dionisa, Herkula, Orfeja, germanskog Tora i t. d., ima i legenda o tome kako on određuje vucima hranu. Pisac nalazi da se tu pod ličnošću svetoga Save krije nekadašnje teriomorfno božanstvo u vučjem obliku (vuk je demonska životinja par excellence!) a čobanin pojeden od drugoga vuka predstavlja stari kult prinošenja ljudskih žrtava kralju vukova kao božanstvu. To se dokazuje varijantom gornjoj Miličevićevoj legendi u Strohalovoj zbirci pripovedaka (str. 93 i d. No. 4), gde na mesto Svetoga Save dolazi nekakav »klapasti vuk«, koji se pretvara u »starog dedeka« i iz čega izlazi da legenda u Strohalu potiče još iz one mitološke faze, kad se je, mesto poznijih antropomorfnih, znalo prvenstveno za teriomorfna božanstva.

Posle Nodilovih i Maretićevih studija ovo bi bio u nas dosad obelodanjen prvi ozbiljniji, na široj bazi zasnovan pokušaj bavljenja problemima iz oblasti naše narodne religije. Delo se odlikuje preciznošću postavljanja problema a osnovanost rešavanja tih problema uvek je potkrepljena bogatim navodima paralela iz komparativne mitologije, naročito grčke i rimske, i pozivanjem na najistaknutije mitologe u rešavanju sličnih problema u komparativnoj mitološkoj nauci. Nešto pak više osvrtnja na ostali slovenski folklor sa njegovim bogatim mitološkim varijantama i paralelama vis à vis našem folkloru držim da bi bilo potrebno već i zbog toga, što se naša narodna religija genetički nužno veže za općeslovensku i, analogno studiju našega jezika, i studij naše religije trebao bi da bude upućivan više tim slovenskim komparativnim smerom.

Naša je najtoplija želja da naš uvaženi stručnjak, posle tako uspešnog preteče, pošalje što pre u svet i naavljeno kompletno delo o celokupnoj našoj narodnoj religiji i mitologiji, čime će, sa priznanjem, u našoj naučnoj literaturi ispuniti jednu veliku i tešku osećanu prazninu.

P. Bulat.

*

Stanislav Ciszewski: Prace etnologiczne. Tom. I. (Wydawnictwo kasy im. Mianowskiego Instytutu popierania nauki) Warszawa, 1925.

Autor rasprava pod ovim natpisom izdanih dobro je poznat i sa svojih dosadašnjih radova iz područja nauke o narodu, a među

tima ima i vrijednih priloga, koji se tiču južnih Slavena. Nas on i jednim dijelom poznaje, pa je vazda sačuvao živ interes za probleme i istraživanje našega narodnoga života i blaga. Kako se toga i u navedenoj knjizi vrlo često dotiče, na mjestu je, da se ovdje prikaže.

Niz rasprava, što ih knjiga sadrži, radi o svim temama: Mazovski »sibrat«, mazovska »czešč« i mazovska »szlachta czastkowa« — Južnoslavenska sprega i otarica Ruske pravde — Staroruski *огнищане* i staropolj, *czeladz* — Starorus. *потокъ* i *разграбленіе*, dotično staropolj, *opała* i *stpolj*, *wyświecanie* — Sancygniew i Sancygniewci. — Neke seljačke daće u sredovj. Poljskoj.

Rezultati, crpeni iz komparativno prikazivana materijala objašnjavaju čitav niz socijalnih i pravnih uredaba u Slavenu, pa se tako ovaj skup samostalnih rasprava veže tom zajedničkom crtom u jednu povezanu cjelinu. Za pojedine se takove uredbe izvodi sad po svjedočanstvima starih spomenika sad komparativnim etnologijskim postupkom, da su bile davne institucije slavenske, jedne općene, a druge samo u pojedinih plemena ili grupa. Kako se razabira, treća je rasprava namijenjena napose i jednoj socijalnoj uredbi u južnih Slavena. No i u ostalima, koje se na posljednje ne odnose direktno, stalno se susreće slavenski folklorski materijal sa Balkana upotrebljen u različnim komparacijama i tumačenjima. Tako se sebr i sebarski odnosi pokazuju kao uredba ruska i južnoslavenska a tragovi joj se iznose i u Poljaka i Litavaca. Premda nije ni ovdje, kao ni inače dosada, posve na čistac izvedena etimologija i prvo značenje riječi »sebar« (rus. *сябрь* — a naročito u liku »sibret(ko)« u mazovskom dijalektu), ipak sav sabrani i komentirani materijal daje preglednu sliku o toj vrsti pobratimske zajednice rada i dobara — i omogućuje, da se s više sigurnosti priđe k daljem rješavanju

problema o izvoru sebarstva. Osvrćući se dalje na druge pojave i nazive, analogne prema poljskima i ruskima (koji su stožer autorovih razlaganja) autor ih nalazi sad u Hrvata, sad u Srba, Bugara i Slovenaca gotovo u svakom poglavlju. Tako se pretrasa i hrvatski »bir« i bugarska »оторица« i različne pojedinosti Dušanova zakonika. Služeći se pri tome dosta svom poznatijom literaturom za južne Slavene, autor je tek posve propustio da upotrebi jedno od najznatnijih novih djela, koje je za studij predmeta, kakovi su ovdje obrađeni, temeljne važnosti: Mažuranićeve Prinose za hrvatski pravno-povjestni rječnik. Obilati materijal toga rječnika prinio bi mnogu vrijednu pače gdje gdje upravo i odlučnu činjenicu autorovu obrađivanju. Tako bi se partija o »biru« znatno mogla popuniti; rusko *спасне*, češko *popasné*, poljsko *spas*, nema paralele u južnih Slavena, dok bi je odavle dobilo u hrv. *popaša* i *popašine* (ili *popašno*); travarina bi dobila veći broj stvarno zanimljivih potvrda; a naročito bi se obilno upotpunio odlomak o »dimnini« — porezu od »dima«, koji je naziv u sjevernim stranama bio dugo u običaju, pa nije zališno istaći kao svjedočanstvo tome iz 18. stolj., gdje u svojoj »Aritmetici horvatskoj« Šilobod-Bolšić na nekoliko mjesta govoreći o izračunavanju poreza spominje poreze od »dima«. No i mimo ove zamjerke daje knjizi znatnu i neporecivu vrijednost autorovo svestrano poznavanje slavenskoga folklorskoga materijala ove vrste, inače kojekuda rastepena a dijelom još i posve neobrađena, vješto iznošenje, komentiranje i poređenje i analiza srodnih pojava i pojmova. Napokon i sama zanimljivost obrađenih predmeta pobuđuje opravdan interes i za dalji svezak »Prac etnologicznych«, značeći već ovim sveskom dobar korak naprijed u ovom području proučavanja života i običaja slavenskih.

M. G.

BILJEŠKE.

* Kuća u Demetrovoj ulici br. 11 u Zagrebu u tihom, umrtvljenom dijelu još pomalo starinskog gornjeg grada, poznata sa zanimanja, koje su joj ukazivali češće puta slikari i stranci (zbog portala i dvorišnog zdenca), izgubila je dosadašnju vlasnicu baronicu Balbi. Njenom smrću (1924.) izbila na javu i njena zanimljiva (njemački pisana) oporuka, iz koje je vrijedno i u ovom časopisu registrovati nekoje izvode: »Im Namen des Vaters, des Sohnes und heiligen Geistes erkläre ich Endesgefertigte Cornelia Baronin Balbi, Majorstochter, gesund an Leib und Seele, bei vollem Verstandesgebrauche, frei, ernstlich und wol-

überlegt, wie folgt: »Meinen letzten Willen« von mir eigenhändig geschrieben und unterfertigt«. Prije prelaza na samo raspolaganje svoje buduće ostavštine smatrala se baronica B. obvezanom, da iznese kratak historijat. Ona kaže, da je cijelo to kućiste pripadalo u početku XIX. stoljeća visokoblagorodnoj gospođi Ani pl. Ožegović, rođ. pl. Lovinčić od Lovinca, »supruzi jednog podžupana«, koja je poslije svoje smrti ostavila rečeni objekt svojim nećakinjama Juliji, Amaliji i Lujzi-Alojziji pl. Lovinčić, kćerima svoga brata Ivana pl. Lovinčića od Lovinca, veleposjednika. »Sigmund von Fodroczy von Fodrovecz und Borkovecz ehe-